

Н. М. Діанова

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ВИЩОГО ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА ТА ОДЕСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Ключові слова: духовенство, інтелігенція, церква, православ'я, наука, освіта.

Ключевые слова: духовенство, интеллигенция, церковь, православие, наука, образование.

Key words: clergy, intelligence, church, orthodoxy, science, formation.

У другій половині ХІХ ст. відбувався подальший розвиток православ'я в Херсонській єпархії і зберігався значний вплив духовенства на суспільне та культурне життя парафіян. Разом із цим почали з'являтися провісники майбутньої кризи, які проявлялися в діяльності різноманітних протестантських течій, поширенні матеріалістичних поглядів серед міського населення, що породжувало негативне ставлення до православної церкви. Подібні явища набули розповсюдження у великих містах, зокрема, в Одесі, де проживала значна кількість інтелігенції. Інтелектуальна еліта міського суспільства неоднозначно відносилась до церковно-релігійного питання, проте більшість знаходилась на позиціях православ'я і з повагою відносилась до місцевого духовенства. Взаємозв'язки між вищою православною ієрархією та одеською інтелігенцією є невід'ємною складовою частиною дослідження науково-просвітницької діяльності духовенства на півдні України.

Всебічне вивчення процесів, які відбувалися в другій половині ХІХ ст. в Херсонській єпархії є актуальним завданням сучасної історичної науки. Воно зумовлене відсутністю належного висвітлення даної проблеми в історіографії. В дореволюційний період до неї звертались історики церкви, які були священно-та церковнослужителями Херсонської єпархії: А. Лебединцев, Ф. Міляновський, С. Петровський, М. Красносельцев, С. Серафимов та інші [1]. Характерною особливістю їх робіт є те, що всі вони написані з позицій офіційної православної церкви і, здебільшого, присвячені історії окремих храмів та діяльності Херсонських архієпископів.

Лише наприкінці ХХ ст. з'явилися дослідження з історії церкви в Південній Україні, де розглядаються окремі питання життєдіяльності Херсонської єпархії. Важливе місце серед них посідають дисертаційні роботи О. Тригуба, О. Федорчук і Г. Степаненко, автори яких приділили значну увагу церковно-релігійній та освітянській діяльності духовенства в зазначений період [2]. Однак не дивлячись на певне поживавлення у висвітленні теми, наукова розробка ще не здійснена, що зумовлює її актуальність.

Метою представленої статті є дослідження взаємостосунків між вищим православним духовенством і представниками одеської інтелігенції в другій половині ХІХ ст. Для цього розглядаються різні площини, де перетиналися їх спільні інтереси: церковно-релігійна, освітня, наукова та інші.

Одеса займала провідні позиції в церковно-релігійному, духовному, науково-освітньому та культурному житті Херсонської єпархії. На середину 50-х років у місті знаходилось 28 православних храмів, що значно перевищувало їх кількість в інших містах єпархії. Найбільша кількість парафіян належала до Преображенського кафедрального собору (1 530 осіб), Архангело-Михайлівської церкви (2 245 осіб разом із передмістями), Успенської церкви (2 251 особа разом із передмістями), Покровської церкви (2 785 осіб із передмістями) і Свято-Троїцької церкви (2 345 осіб) [3, арк. 344–359]. Духовенство, яке служило в міських храмах, відрізнялося високим рівнем освіти і культури. Значна частина одеських протоієреїв була представлена вихованцями духовних академій. Це сприяло шанобливому ставленню до них з боку міських жителів. Особливе місце в духовному житті населення Одеси займав Преображенський кафедральний собор, який відрізнявся не лише своїми розмірами і доскональністю архітектурного ансамблю, але й високим потенціалом духовенства, яке належним чином зарекомендувало себе в різних сферах громадського життя.

Впродовж 1857–1874 рр. настоятелем Преображенського кафедрального собору був колишній ключар (1844–1857 рр.), магістр богословських наук, випускник Московської духовної академії Іоанн Матвійович Знаменський. Він успішно поєднував пастирську діяльність з освітянською та науково-історичною. Працював на посаді професора Херсонської духовної семіна-

рії, з 1849 р. був ректором духовних училищ, з 1859 р. — редактором «Херсонских епархиальных ведомостей» (ХЕВ) [4, арк. 3–6]. У 1850 р., згідно з рішенням архієпископа Інокентія (Борисова), І. Знаменський був призначений членом спеціально створеного комітету для роботи над історико-статистичним описом єпархії. До нього увійшли також професори і протоієреї С. Серафимов і Г. Попруженко. Перед комітетом стояло важливе наукове завдання, яке полягало в пошуках матеріалів і джерел, що зберігалися в архівах і бібліотеках консисторії, соборів і монастирів, щоб на їх основі повністю реконструювати історію єпархії [5, арк. 1–3].

Ключарем кафедрального собору в період з 1857 до 1874 р. був протоієрей А. Лебединцев, який в подальшому (1874–1898 рр.) став його настоятелем. Він залишив по собі помітний слід в історії єпархії як один із героїв Кримської війни, який здійснював церковну службу в обложеному противником Севастополі; сумлінний церковний та науковий діяч, який займався дослідженням історії Південної України [6, арк. 6–11]. Любов до історичної науки привела А. Лебединцева до співпраці з Одеським товариством історії і старожитностей (ОТІС), дійсним членом якого він був впродовж 17 років (1881–1898 рр.). Численні історичні праці протоієрея друкувалися, здебільшого, на шпальтах «ХЕВ» та на сторінках «Записок» Товариства. Його наукова спадщина стала цінним джерелом з історії півдня України XVIII–XIX ст. і являється складовою частиною загального науково-історичного доробку вищого православного духовенства Херсонської єпархії. Коло спілкування А. Лебединцева не обмежувалося лише церковнослужителями. Він користувався заслуженим авторитетом серед населення міста, в тому числі й інтелігенції, з якою його пов'язували спільні наукові інтереси.

Не дивно, що Преображенський собор став духовним центром православної Одеси. Його парафіянами були представники різних соціальних верств населення, які проживали в центрі міста. В храмі вони долучались до церковних таїнств, слухали богослужіння тощо. Серед тих, хто вінчався в соборі, були відомі громадяни міста. Зокрема, 18 серпня 1857 р. протоієрей Іоанн Знаменський обвинчав 41-річного генерал-майора Андрія Андрійовича Шостака, який вступав у свій перший шлюб, із донькою покійного лікаря Марка Інглезі — 19-річною Кате-

риною [7, арк. 74]. А. А. Шостак був сином дійсного статського радника, дворянина Таврійської губернії, інженера Андрія Ілліча Шостака. Він відзначився під час війни на Кавказі, де й отримав звання генерал-майора. Впродовж 1859–1861 рр. А. А. Шостак обіймав посаду голови військового суду при комісії Одеського ортонанс-гауза. Помер у 1876 р. в Одесі і був похований на першому християнському цвинтарі [8, с. 76–77].

22 травня того ж року в соборі вінчалися дві пари: штаб-ротмістр Матвій Матвійович Геденштром (34 роки) і донька надвірного радника Миколи Фитиєрієва — Софія (18 років) та професор Херсонської духовної семінарії Мартирій Чемена (25 років) і донька протоієрея Одеської церкви «Всіх святих», що знаходилась на старому кладовищі, Миколи Соколова — Віра (18 років). Свідками з боку М. Чемени був професор Херсонської семінарії протоієрей Георгій Попруженко та професор Олексій Цветков [9, арк. 71–72].

Зв'язки церковної ієрархії з інтелігенцією міста далеко не обмежувалися рамками кафедрального собору. Православне духовенство активно співпрацювало зі світськими навчальними закладами, де обов'язковим було викладання релігійних дисциплін: Закону Божого, Богослов'я, церковної історії та інших. Яскравий приклад такої співпраці мав місце у Рішельєвському лиці (з 1865 р. в Новоросійському університеті). Там діяла православна церква Олександра Невського, настоятелем якої був протоієрей Михайло Карпович Павловський, який впродовж 1838–1873 рр. одночасно займав посаду професора та завідувача кафедри Богослов'я.

Він користувався великою популярністю в Одесі і як проповідник-публіцист, про що свідчать опубліковані «Слова і промови протоієрея Михайла Карповича Павловського» (1851 р.), які отримали схвальний відгук у місті і позитивну рецензію преси [10].

Священство, гармонійно поєднане із професорським званням, тісно зблизило М. Павловського з одеською інтелігенцією. Він став духівником і близькою людиною в сім'ях О. Стурдзи і його сестри Р. Едлінг, графа Воронцова, князя Гагаріна, Княжевича, Попандопуло, Шуазель-Голіциної та інших [11, с. 432]. Епістолярна спадщина свідчить про дружні стосунки, які поєднували його з відомим дипломатом, письменником, теологом

і меценатом Олександром Стурдзою. У 1895 р. в «Херсонских епархиальных ведомостях» з ініціативи М. Павловського було опубліковано 38 листів, написаних до нього О. Стурдзою в період з 1844 по 1854 рр. У передмові до публікації він писав, що останнім часом все частіше чує скарги на незадовільні стосунки між духовними дітьми та їх духівниками, які обмежуються лише формальним виконанням обов'язків по відношенню один до одного. У відсутності теплих душевних зв'язків зазвичай звинувачують духівників. Листи О. Стурдзи відкидають це звинувачення, демонструючи велику повагу і любов до М. Павловського, який був його духівником впродовж 20-ти років [12].

У Новоросійському університеті професорами Богослов'я працювали протоієреї О. М. Кудрявцев, В. М. Войтковський, М. Х. Красносельцев, О. М. Клітін та інші. Наприкінці XIX ст., в умовах поширення атеїзму та протестантизму, виховання студентів на основі ідеалів і цінностей православ'я стало пріоритетним напрямком освітньої діяльності духовенства. Університетська церква відіграла важливу роль у цьому процесі. Тому настоятелі не шкодували сил і власних коштів на її улаштування і намагалися залучати пожертви від жителів Одеси. Найбільші з них належали княгині Воронцовій, Енно, Скваржинській та іншим. Церкву охоче відвідували православні одесити, яких приваблював хор із студентів та гімназистів, в ній нерідко відбувалися вінчання. Про зв'язки Олександро-Невської церкви з православною громадськістю міста свідчить і той факт, що її старостами свого часу були одеські купці Портнов і Папа Кріона Нікола та помічник проректора Д. І. Логінов [13, с. 172–173].

Частина вищого духовенства Одеси успішно займалась науково-історичною діяльністю і співпрацювала з ОТІС, яке займалося пошуками старожитностей і писемних джерел для дослідження історії Новоросійського краю та Бессарабії. На сторінках «Записок» Товариства публікувалися віднайдені джерела та наукові праці з даної проблематики.

За прикладом, поданим свого часу архієпископом Гавриїлом (Розановим), дійсними або почесними членами ОТІС ставали його наступники: архієреї Інокентій (Борисов), Димитрій (Муретов), Леонтій (Лебединський), Іоанікій (Горський), Платон (Городецький), Никанор (Бровкович), Сергій (Ляпидевський),

Іустин (Охотін). Далеко не всі з них займалися історичними дослідженнями та публікаціями своїх праць, але їх значний авторитет та видатні лідерські якості значною мірою прислужилися Товариству.

Більш активними членами ОТИС були протоіереї: Серафим Серафимов, Арсеній Лебединцев, Василь Войтковський, Георгій Попруженко, Ангел Пефані, Мартирій Чемена, Сергій Петровський та архімандрит Порфирій Успенський. Форми їх співпраці з Товариством були різними: публікація на сторінках «Записок» джерел і результатів своїх наукових пошуків, подарунки для фонду музею пам'яток старовини, особиста участь у роботі Товариства та залучення до нього нових корисних членів. У тісній творчій співпраці з науковою інтелігенцією міста православна ієрархія зробила суттєвий внесок у дослідження історії Південної України, пошуки та збереження старожитностей.

Духовенство мало особисті стосунки з представниками інтелігенції, які базувалися на дружбі, спільних інтересах чи взаємній симпатії. Інокентій (Борисов) підтримував різноманітні зв'язки з представниками громадськості, в тому числі й одеської. Прикладом може бути плідна співпраця з О. Стурдзою, який переклав деякі проповіді архієпископа на французьку та грецьку мови, наблизивши цим самим західну спільноту до розуміння православ'я. Епістолярна спадщина Інокентія та сподади сучасників свідчать про його дружні стосунки з М. Палаузовим — членом Болгарського настоятельства в Одесі [14, с. 45], агрономом, письменником, професором Новоросійського університету І. Палімпсестовим [15], генерал-губернатором Новоросійського і Бессарабського краю графом Строгановим, генерал-майором Є. Богдановичем та іншими [16, с. 24].

Наприкінці XIX ст. частина інтелігенції віддалилася від православної церкви, яка не встигала відповідно реагувати на виклики часу. Кризові явища набували все більшого розмаху не лише в церкві, але й в суспільстві в цілому. Перед духовенством постала нагальна задача активізувати просвітницьку роботу серед населення епархії. Богослов'я мало стати спільною справою, релігійним покликанням, духовною зброєю священнослужителів у боротьбі за збереження православної віри, духовності та християнської моралі [17, с. 516–517].

Таким чином, впродовж досліджуваного періоду стосунки між вищим православним духовенством і одеською інтелігенцією зазнали певної еволюції. Спочатку їх можна було охарактеризувати як співпрацю, основу на відданості православ'ю, взаємній повазі та деяких спільних інтересах, які здебільшого проявлялися в галузі освіти і науки. В процесі своєї науково-дослідницької роботи духовенство співпрацювало з різними науковими установами, в тому числі й з Одеським товариством історії і старожитностей. Наслідком цієї плідної співпраці стало створення потужної джерельної бази для вивчення історії Південної України та збереження її історичних і культурних пам'яток.

Наприкінці XIX ст. ідеї протестантизму, матеріалізму та вчення Л. Толстого стали популярними серед певної частини інтелігенції, що ослабило її взаємозв'язки з ієрархами церкви і зумовило поширення тенденції негативного ставлення та байдужості до церкви й духовенства.

Джерела та література

1. Лебединцев А. Одесский кафедральный Преображенский собор / Лебединцев А. // Прибавление к ХЕВ. — 1860. — № 3. — С. 127–137; № 4. — С. 161–173; Милянковский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии / Милянковский Ф. — Одесса: типография Е. И. Фесенко, 1902. — CVIII, 278, XXXIII с.; Петровский С., прот. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения 14 ноября 1795 г. 25 мая 1808 г. — 25 мая 1908 г. Историческое описание по вновь изданным документам, сообщенным А. М. Гамовым / Петровский С., протоиерей. — Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1908. — VI, 480, 83, XI с.; Петровский С., прот. Семь Херсонских архиепископов / Петровский С., протоиерей. — Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1894. — 184 с.; Красносельцев Н. Ф. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский и его учено-литературная деятельность / Красносельцев Н. Ф. — Одесса: Экон. тип., 1893. — 27 с.; Серафимов С. Материалы для истории Херсонской епархии со времени учреждения ее 1837 года и до нашего времени // Прибавления к ХЕВ. — 1883. — № 3. — С. 69–73; № 4. — С. 91–101.
2. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918). — Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — Миколаїв, 2000; Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX — початок XX ст.): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — К., 2002; Федорчук О. О. Православ'я в становленні культури півдня України (кінець XVIII — початок XX століття):

Автореф. дис. ... канд. історичних наук: 07.00.01. — Донецьк, 2005.

3. СПФ АРАН. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 64.
4. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2^a. — Спр. 553.
5. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1646.
6. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2^a. — Спр. 618.
7. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 4. — Спр. 162.
8. Гончарук Т. Г. Нашадки українських козаків та «народження Одеси» / Гончарук Т. Г. — Одеса: Астропринт, 2006. — 144 с.
9. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 4. — Спр. 162.
10. Рецензия на книгу «Слова и речи протоиерея Михаила Карповича Павловского» // Одесский Вестник. — 1852. — № 93.
11. Петровский С., прот. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор /Петровский С., протоиерей. — Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1908. — 480 с.
12. Письма А. С. Стурдзы к его духовнику, протоиерею М. К. Павловскому // Херсонские епархиальные ведомости. — 1995. — № 8, 9, 14, 17, 24.
13. Маркевич А. И. 25-летие Императорского Новороссийского университета: исторический очерк и академические списки / Маркевич А. И. — Одесса: Экономическая типография, 1890. — 734 с.
14. Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического / Барсов Н. — Вып. 1. — СПб.: Элеонский, 1884. — 150 с.
15. Палимпсестов И. «К моим воспоминаниям об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом» /Палимпсестов И. //Странник. — 1888. — Т. 3. — С. 113–143.
16. Агафангел, митр. Святитель Иннокентий Херсонский и общество /Агафангел, митрополит Одесский и Измаильский //Андреевский вестник. — 2005. — № 11. — С. 19–27.
17. Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. /Флоровский Г., протоиерей. — Вильнюс, 1991. — 599 с.

Анотації

Дианова Н. Н. Взаимоотношения высшего православного духовенства и одесской интеллигенции во второй половине XIX в.

В статье освещены главные направления и формы взаимоотношений высшего духовенства с одесской интеллигенцией. Показано плодотворное сотрудничество в сфере образования и науки. Рассмотрены причины отчуждения части интеллигенции от церковно-религиозной жизни.

Dianova N. N. Relations of the higher orthodox clergy and Odessa intelligence in the late 20th century.

The article is devoted to the mainstreams and forms of relations of the higher clergy with Odessa intelligentsia. Fruitful cooperation in the sphere of education and science is shown. The reasons of alienation of a part of intelligentsia from church-religious life are considered.

Ю. С. Клименко

**ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО
ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА У ПРОЦЕСІ
ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ЗНАТЬ
НА СЛОБОЖАНЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ—
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Ключові слова: Харківське історико-філологічне товариство, історичне краєзнавство, Слобожанщина, Харківський університет.

Ключевые слова: Харьковское историко-филологическое общество, историческое краеведение, Слобожанщина, Харьковский университет.

Key words: Kharkiv Historical-Philological Association, historical study of local lore, Sloboda Ukraine, Kharkiv University.

Активні та всеохоплюючі процеси національно-культурного відродження, що набули в незалежній Україні незворотного характеру, супроводжуються зростанням інтересу не лише до загальної історії нашої держави, а й до минулого окремих її регіонів. У цьому контексті актуальною постає проблема вивчення історії української інтелігенції, зокрема, її внеску у відродження національної культури та розвитку самосвідомості українського народу наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Важливу роль у цьому відіграли створені в останній третині ХІХ ст. офіційні історичні наукові товариства, серед яких важливе місце посідає Харківське історико-філологічне товариство (далі — ХІФТ). Досвід краєзнавчої роботи товариства є корисним саме у зазначений період. Адже в цей час історико-краєзнавчий рух набув цілеспрямованого, цілісного характеру і відрізнявся багатогранністю своїх напрямків. До того ж значна кількість аспектів цього розвитку ще недостатньо розглянута і потребує більш детального вивчення.